

PKN

Stichting voor
onderzoek
historische
tabakspijpen

Jaarboek 2013

Arjan de Haan en
Bert van der Lingen

JAARBOEK 2013

PKN

Stichting voor onderzoek historische tabakspijpen

Jaarboek 2013

Redactie: Arjan de Haan en Bert van der Lingen

Uitgave: Stichting PKN, Leiden
www.tabakspijp.nl
info@tabakspijp.nl

English summaries: Bert van der Lingen en Kath Adams (correcties)

Lay-out: Arjan de Haan, DDG 's-Graveland

Druk: DPN Weurt.

Voorzijde omslag: Tabakspijp gemaakt t.g.v. het 50-jarig jubileum van Felix Meritis te Amsterdam. Gouda, Pieter Stomman, 1827.
(Foto en collectie Aad Kleijweg, Delft)

Achterzijde omslag: Bord met afbeelding van zittende pijproker, Delfts blauw.
(Foto A.R. de Haan, collectie R.J. de Haan, Hilversum)
Zie tevens afbeelding hieronder.

ISBN: 978-90-801138-0-0

© PKN. Overname van artikelen of illustraties is alleen toegestaan na schriftelijke toestemming van de redactie. Auteurs zijn verantwoordelijk voor hun bijdragen.

Inhoud

Voorwoord	7
Kleipijpen van de scheepswerf van Topsvoort aan de Oosteinderweg te Aalsmeer Bert van der Lingen	9
Waarom de ontwikkeling van de pijpennijverheid in België zo anders was als die in Nederland Ruud Stam	33
Bijzondere pijpen uit de digitale Gambier catalogus Arthur van Esveld	51
Een Amerikaanse Chesapeake pijp en een Turkse tsjiboek uit een sloot in de Schermer Bert van der Lingen	59
Felix Meritis: inkoop, gebruik en hergebruik van kleipijpen, 1784-1861 Bert van der Lingen	65
Een Duits engeltje in Leiden Ewout Korpershoek	87
Duitse kleipijpen, de St. Louis World Fair 1904 en Amerikaanse stripfiguren Arjan de Haan	93
Een zeemonsterpijp uit de Nieuwkoopse polder Bert van der Lingen	107
De verspreiding van steel- en manchetpijpen in Europa (16e - 19e eeuw). Een overzicht van de ontwikkeling Ron de Haan	115
Een huis vol pijpen. De boedelinventaris van Geertje Dircks van Neck te Gouda, 1695 Bert van der Lingen	125
Wandtegels versierd met pijprokers: 'Tabackblasers' als wandversiering Wiard Krook	137
English summaries	150

Voorwoord

Voor u ligt het eerste jaarboek van de 'PKN, Stichting onderzoek historische tabakspijpen'.

Waarom dit jaarboek? Ons is gebleken dat er bij een groeiende groep leden behoefte bestaat om de banden met vakmensen, zoals archeologen, historici en kunsthistorici, aan te halen. Daarvoor is het nodig dat wij beschikken over een representatieve jaarlijkse uitgave die ook voor vakmensen interessant is en waar ook zij bijdragen in kunnen publiceren. Ook is er al langere tijd behoefte om artikelen van een grotere omvang te kunnen publiceren. Veelal werden langere artikelen als een soort feuilleton over meerdere nummers verdeeld. Een voorbeeld is het archiefonderzoek naar de pijpenmakers in Leiden door Hans van der Meulen. Dergelijke belangrijke artikelen komen immers als feuilleton niet tot hun recht.

In dit jaarboek treft u een keur van artikelen aan, die veel verschillende onderwerpen behandelen en vanuit verschillende invalshoeken zijn geschreven. Zo zijn er van Bert van der Lingen, en van Ewout Korpershoek artikelen die interessante nieuwe archeologische vondsten tot onderwerp hebben. Wiard Krook schrijft over pijprokers op tegels van de 17e tot 20e eeuw. Arthur van Esveld belicht een aantal zeldzame pijpen van Gambier. Ron de Haan gaat in op de tweedeling in Europa tussen de steelpijpen die vooral in het westen van Europa werden gemaakt en de manchetpijpen die vooral uit Turkije en het oosten van Europa bekend zijn. Arjan de Haan verbindt Amerikaanse folklore met exportpijpen die massaal in Europa vervaardigd zijn voor de Amerikaanse markt.

Op basis van archiefonderzoek zijn door Bert van der Lingen artikelen geschreven over het enorme verbruik van pijpen bij Felix Meritis en over een boedelinventaris van een Goudse handelaarster in pijpen. En Ruud Stam gaat in op de vraag waarom de ontwikkeling van de Belgische kleipijpenindustrie zo sterk afweek van wat we hier in Nederland kennen.

Wij wensen u veel lees- en bladerplezier in dit eerste jaarboek van de Stichting PKN,

Het Bestuur van de 'PKN, Stichting onderzoek historische tabakspijpen'.

Een Duits engeltje in Leiden

Ewout Korpershoek

Enige tijd geleden is in Leiden een bijzondere vondst gedaan; een gedateerd kopje dat qua vorm en stijl sterk afwijkt van wat hier meestal gevonden wordt. Eengoederedenomhiereenswatnadernaartekijken.

De kop toont een engelen gezichtje met bolle wangen dat de roker aankijkt, en aan weerszijden van de kop zijn op de overgang naar de steel de getallen 16 en 65 leesbaar, waarschijnlijk verwijzend naar het jaartal waarin deze pijp is gemaakt. (Afb. 1-3 en 7) Het hielmerk is helaas slechts ten dele leesbaar; een gekroonde roos of bloem, met aan de linkerkant het initiaal C. De hoogte van de pijp bedraagt ca 38mm, de breedte 26mm en de diameter van de ketel ca 20mm. Opvallend is dat het kopje fors dikker is en qua vorm duidelijk afwijkt van zijn Nederlandse tijdgenoot. (Afb. 2) Het gaat hier om een in Duitsland geproduceerde kleipijp die naar alle waarschijnlijkheid zijn weg omhoog gevonden heeft langs de Rijn.

Hoewel er over de Duitse pijpenindustrie relatief niet al te veel bekend is, zijn er toch een aantal goede bronnen en vondstbeschrijvingen voorhanden die als referentie kunnen dienen. Wat vaststaat is dat reeds omstreeks 1595 in Duits-

land tabak werd gerookt. Een tweetal decennia later kent het pijproken verdere verbreiding ten tijde van de 30 jarige oorlog, wanneer vele huursoldaten uit o.a. Nederland, Engeland en Spanje het roken actief bezigen. Een aardig Duits gedichtje legt hier de verbinding tussen het 'rauwe wapenvolk' dat slechts in rook kan leven; rook van de pijp, en rook van de gevechten en brandstichting. Nadat de rust na oorlog en pest weer enigszins in Duitsland terugkeerde rondom 1630, neemt het gebruik van tabak toe en worden de eerste kleipijpen vooral uit Nederland geïmporteerd, maar ontstaat ook het pijpenmakersvak in Duitsland. De oudst bekende lokale productie stamt dan ook uit die periode, waarbij Wesel, Mainz, Gluckstadt en Leipzig op basis van bodemvondsten tot de vroegste centra behoren. Omstreeks 1650 is het gebied Frankenthal-Mannheim een belangrijk productiecentrum voor kleipijpen.

Diverse vondstbeschrijvingen laten met gezichtjes versierde pijpen zien, waarbij ook geregeld naam, plaats en jaartal als onderdeel van de steelversiering zijn terug te vinden. Er zijn een viertal pijpen bekend met modellen die een sterke gelijkenis vertonen met de pijp uit Leiden, die toegeschreven worden aan lokale pijpenmakers Julius West, Hans Minch en Philip Finsler. Al deze modellen hebben gemeen dat het om een gezicht met bolle wangen

Afb. 1. Pijp met Engelengezichtje en jaartal 1665.

Afb. 2. Een in Leiden vervaardigde pijp met wapen van Leiden, ca 1650-1660 en de Duitse pijp met jaartal 1665.

gaat, met fraai floraal versierde stelen, voorzien van de naam van de pijpenmaker, in sommige gevallen ook de plaats en een jaartal. (Afb. 4, 5 en 6)

Qua ontwerp en uitvoering vertoont een pijpje dat aan M. Kesselhum wordt toegeschreven (Afb. 5) de grootste gelijkenis; de haren aan weerszijden van het gezicht worden in de vorm van een soortgelijke 'verentooi' afgebeeld. Van deze pijpenmaker zijn steelfragmenten met naam en jaartal 1681 bekend, alsmede de plaatsnaam 'Manhaim'. Een andere vondst beschrijving van een opgraving in het Saarland bij slot Kirkel, toont o.a. een serie pijpenkoppen met vrouwengezichtjes waarbij een fragment zeer sterke gelijkenis vertoont met de hier omschreven pijp. Het merendeel van het hier gevonden pijpmateriaal wordt toegeschreven aan pijpenma-

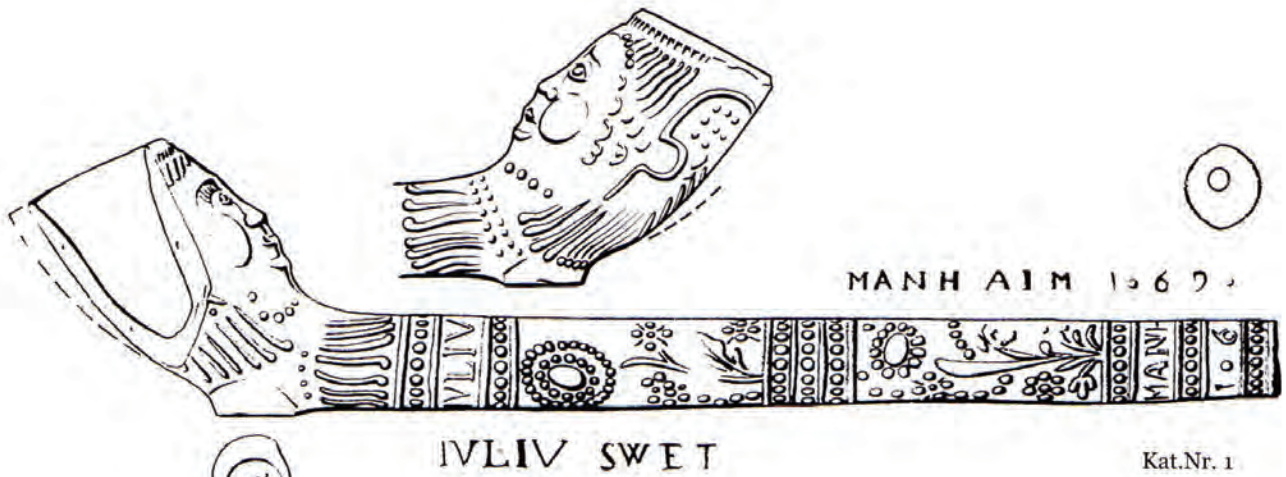
Afb. 3. Hielmerk met gekroonde roos/bloem en letter C (links).

kers uit Frankenthal-Mannheim waaronder Finsler. De Frankenthaler en Mannheimer persvormen werden waarschijnlijk door metaalbewerkers gemaakt en geleverd aan de pijpenfabrikant, die er dan zelf vaak naam en jaartal aan toevoegde. Dit zou ook hier het geval kunnen zijn, aangezien de fijne ketelversiering van ander niveau lijkt als de wat grove getal aanduiding. Op te merken is voorts dat op fragmenten in eerdere publicaties het jaartal in de steel, en niet onder aan de kop in de overgang naar de steel is aangebracht zoals bij de pijp uit Leiden. (Afb. 7)

Opvallend aan het Duitse materiaal is dat versieringen in de vorm van vrouwenkopjes vrij veel voorkomen. Waar we in Nederland rond 1660 eigenlijk voornamelijk besnorde en bebaarde mannengezichten tegenkomen, met op de steel een op een zeemonster of slang lijkende walvis, ontbreken snor en slang bij de Duitse pijpjes, die juist een wat bol vrouwen- of engelengezicht tonen, en geen slang op de steel maar rijkelijke bloem en stippen versieringen. Er zijn echter ook talloze Duitse bodemvondsten van lokale makelij bekend met duidelijke Jonas versiering, of in ieder geval uitgesproken mannenkoppen met snor en baard.

Eerdere publicaties verwijzen voor de oorsprong van deze vrouwenkopjes als inspiratiebron naar de Engelse en Nederlandse 'Jonas' pijpen. Dit lijkt plausibel. Uit de vroege 17e eeuw echter, zijn uit Bohemen (Tsjechië) bodemvondsten bekend met een duidelijke versiering in de vorm van een engelenkopje (Putto) op de verder gladde ketel (Afb. 8). Een in Amberg gevonden kleipijp (Afb. 9) laat tevens duidelijk een afbeelding van een engelenkopje zien, met duidelijk gestileerde vleugels aan weerszijden van het kopje op de ketel, waarbij ook een duidelijke verbinding met Bohemen gelegd wordt. Het lijkt zeer aannemelijk dat 'Boheemse Putti', de belangrijkste inspiratie van deze Frankenthaler en Mannheimer pijpen waren, waarbij de vleugels met name in het laatste kwart van de 17e eeuw meer en meer gestileerd zijn weergegeven, al dan niet bepaald door de vaardigheden van de vormmakers.

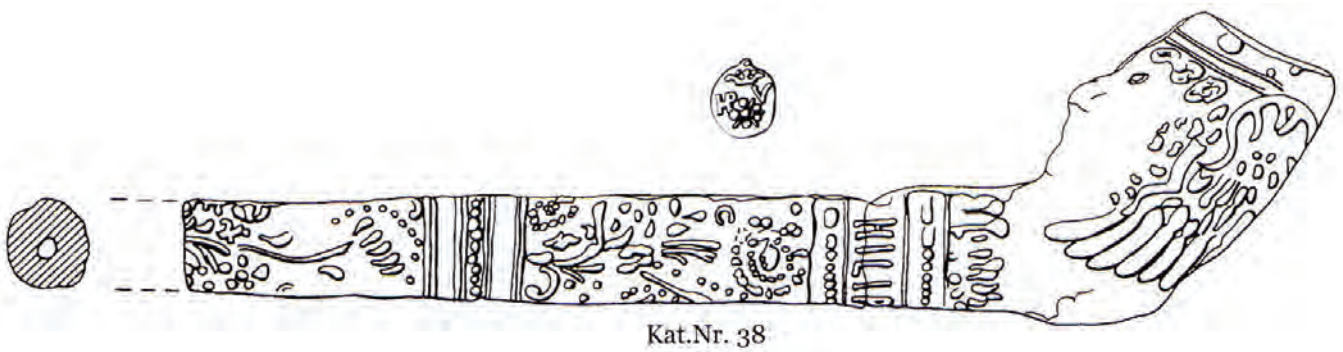

Afb. 4. Uit: Schmaedecke 2003, p. 71, afb. 1.

Afb. 5. Uit: Schmaedecke 2003, p. 73, afb. 2.

Afb. 6. Uit: Schmaedecke 2003, p. 77, afb. 4.

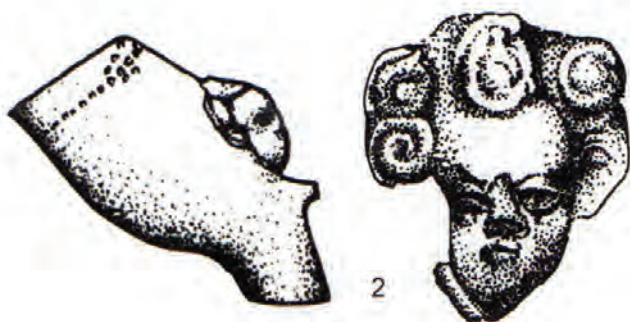
Afb. 7. De getallen 16 en 65 aan weerszijden op de overgang van de ketel naar de steel.

In de speurtocht naar de herkomst van het ‘Leidse Engeltje’, kan het hielmerk helaas geen absolute uitkomst bieden. Een duidelijke overeenkomst met de Frankenthaler pijpen vormt de gekroonde roos of bloem, met leesbare initiaal C. Dit merk lijkt sterk op een tweetal types dat ook uit de Kurpfalz omgeving bekend is; een gekroonde roos/bloem met initialen worden ook door lokale pijpmakers met initialen HPS en HPV gebruikt.

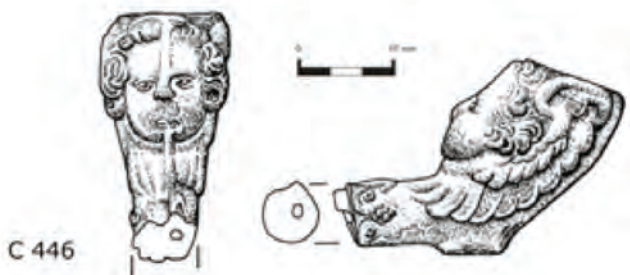
Schmaedecke vermeld een pijp met de initialen C en S die aan weerszijden van een gekroonde bloem voorkomen. Dit merk wordt toegeschreven aan de pijpenmaker Ciriak Selig, waarvan bekend is dat deze in 1660 in Frankenthal werkzaam was. Helaas is geen afbeelding of vergelijkend pijp materiaal voorhanden. Hiermee krijgen we dus een aardig beeld van de

veelzijdigheid van decoraties in de 17e eeuw in Duitsland. Op basis van de manier waarop de ‘haren’ op deze pijp zijn afgebeeld, en de uitgesproken bolle wangen, kunnen we duidelijk van het gezicht van een engeltje of Putto spreken; de ‘haren’ aan weerszijden van de kop zijn vleugels met veerpatronen en het mollige kopje vertoont alle kenmerken zoals we dat van de putti uit de barok en renaissance kennen. Wanneer we nu de eerder genoemde pijpjes van Julius West, Hans Milch en andere vondstlocaties nog eens bekijken, zien we ook daar een sterke, zij het gestileerde gelijkenis met vleugels aan weerszijden van het gezicht. Heel sterk gelijkend op die van de putti, engeltjes dus. En een van die engeltjes kwam in Leiden terecht. Of dit pijpje in een partij via handel, of individueel met een reiziger, soldaat of koopman naar West Nederland is gekomen is onmogelijk vast te stellen. Veel Duits steengoed vond zijn weg naar Nederland in die periode, en vice versa gingen vooral veel Nederlandse kleipijpen naar Duitsland. Maar in ieder geval eentje ging de andere kant op.

Foto's Ewout Korpershoek

Afb. 8. Uit: Vysohlid 2009, p. 23, fig 1.

Afb. 9. Uit: Mehler 2009, p. 333.

Noten:

- 1 Mehler 2009, p. 318-319 en Acker, z.jr.
- 2 Kluttig & Mehler 2007, p. 71-73.
- 3 Schmaedecke 2003, p. 69 e.v. en Bernard, z.jr.
- 4 Schmaedecke 2003, p 71, 73 en 77, afb 4,5 en 6
- 5 Schmaedecke 2003, p 70.
- 6 Bernard, z.jr.
- 7 Schmaedecke 2003, p. 82.
- 8 Mehler 2009, p. 323, afb 3.
- 9 Schmaedecke 2003, p 80.
- 10 De Putto of Amoretto is doorgaans een naakt, mollig kinder figuurtje, en vindt zijn oorsprong in de minnegodjes die in de oudheid afgebeeld werden als begeleider van de god Eros. Waar in de vroege renaissance nog een onderscheid gemaakt werd tussen 'cherubijntjes' (met vleugels en een religieuze betekenis), en 'putti' (zonder vleugels en met meer profane betekenis), daar ging dit onderscheid in de periode van de Barok (waarin het jaar 1665 valt) reeds verloren en werden cherubijntjes of putti vaak aan voorstellingen of beeldhouwwerken toegevoegd om een verbinding te leggen met zaken als vrede, voorspoed, genot en geluk. Een allegorische betekenis dus.
- 11 Vysohlid 2009, p 23, p 26.
- 12 Mehler 2009, p. 333.
- 13 Schmaedecke 2003, p. 72.

Literatuur:

- Acker, Joachim, *Die Tonpfeifen, eine kleine Betrachtung ueber einen zerbrechlichen Gegenstand, Teil 3, Deutschland*, (download 04-03-2013 van website www.pfeife-tabak.de/Artikel/Pfeifenkunde/Tonpfeifen/Teil3/tonpfeifen3.html).
- Bernard, Christel en Jan Selmer, *Burg Kirkel, Virtuelles Museum* (download 04-03-2013 van website www.zeitensprung.de/kikeramik.html).
- Kluttig-Altmann, Ralf & Natascha Mehler, 2007, 'Die Emanzipation der deutschen Tonpfeifenforschung. Frühe deutsche Tonpfeifenproduktion im 17 Jahrhundert'. *Archäologie der frühen Neuzeit. Mitteilungen der Deutschen Gesellschaft für Archäologie des Mittelalters und der Neuzeit* 18. Paderborn.
- Mehler, Natascha, 2009, 'Clay pipes in Bavaria and Bohemia: common ground in the cultural and political history of smoking'. *Studies in Post-Medieval Archaeology* 3, p.318-336.
- Schmaedecke, Michael, 2003, 'Floral verzierte Pfeifen mit Herstellerangaben aus Fundkomplexen des südlichen Oberrheins'. *Knasterkopf* 16, p.69-87.
- Vysohlid, Martin, 2009, 'Bohemia'. *Journal of the Académie Internationale de la Pipe* 2.

In Leiden an unusual German pipe was discovered. The front side of the bowl is in the shape of an angel's face (putto) with chubby cheeks and on both sides of the bowl wings made of feathers. At the junction of the stem and bowl the numbers 16 and 65 can be read, most likely referring to the year in which the pipe was made. The heel mark is unfortunately only partly legible, a crowned rose or other flower with the letter C on the left. The bowl is substantially thicker in shape than contemporary Dutch bowls.

Around 1650, in the Mannheim-Frankenthal area in Germany, a major manufacturing centre for clay pipes was established. Various descriptions from Germany of similar pipes as the one found in Leiden are known. The pipe has a strong resemblance to pipes attributed to pipe makers Julius West, Hans Minch and Philip Finsler. In Bohemia (Czech Republic) early 17th century pipes with an ornament in the shape of an angel's head (Putto) and smooth bowl are known and it seems likely that 'Bohemian Putti' were the main inspiration of the Frankenthaler-Mannheimer pipes. The pipe from Leiden might have been made in the workshop of Ciriak Selig in Frankenthal. In the 1660s he made pipes marked with a flower and the initials CS.

